

TWEEDE CURSUSJAAR

Les 4: BESTUUR EN RECHTSPRAAK: HET MARKIEZAAT BERGEN OP ZOOM

DRS. YOLANDE KORTLEVER

Van heerlijkheid tot Markiezaat

Van oorsprong hoorden stad en land van Bergen op Zoom tot het land van Breda. Tijdens de tweede helft van de dertiende eeuw werd het gebied bestuurd door Elisabeth van Breda en haar echtgenoot Arnoud van Leuven, heer van Gaasbeek. Het echtpaar was kinderloos en de opvolging diende geregeld te worden. Twee neven van Elisabeth maakten aanspraak op de erfenis, te weten Raso van Gaveren-Liedekerke en Gerard van Wezemaal, beiden zonen van zusters van Elisabeth. Na het overlijden van de vrouwe van Breda in 1281 regelde hertog Jan I van Brabant de opvolging. Breda werd toegewezen aan Raso van Gaveren-Liedekerke en Bergen op Zoom zou naar Gerard van Wezemaal gaan. Raso en Gerard kregen hun leengoed nog niet; Arnoud van Leuven mocht het voor de rest van zijn leven nog besturen als vruchtgebruiker. Kort na het overlijden van Arnoud in 1287 werd het land van Breda onder de beide nieuwe heren verdeeld. Niet alles werd echter verdeeld. Een behoorlijk gebied, met onder andere Steenberghe, Oud-Gastel, Oudenbosch en Hoeven werd door de twee heren gezamenlijk bestuurd. Deze situatie bleef tot 1458 bestaan.

In deze les beperken we ons tot het land van Bergen op Zoom. Het is van belang ons te realiseren dat het gebied meer omvatte dan alleen de heerlijkheid Bergen op Zoom. In het begin van zijn regeerperiode bezat Gerard van Wezemaal de stad en heerlijkheid Bergen op Zoom, de heerlijkheden Halsteren, Heer Boudenspolder, Wouw, Hildernisse, Woensdrecht, Ossendrecht, Huijbergen en Putte. Verder een enclave onder Rucphen en Vorenseinde en goederen en rechten te Schoten, Merksem en Brecht. Zijn opvolgers wisten het gebied uit te breiden door middel van huwelijken, inpolderingen en aankopen. Het gemeenschappelijk bestuurd gebied was eigenlijk een soort kloof in het land van Bergen op Zoom, waardoor het land in twee helften uiteen viel. Zeker vanaf 1458, toen dat gemeenschappelijk gebied grotendeels aan de heer van Breda kwam, was het van belang voor de heer van Bergen op Zoom om een goed overzicht te hebben van zijn bezittingen. Of dat toen al door middel van kaarten gebeurde is niet bekend. De oudste kaart van dit gebied is een primitieve kaart uit de eerste helft van de zestiende eeuw.

Afb. 1 Primitieve handgetekende kaart van West-Brabant, waarop de dorpen door de kerkgebouwen zijn aangegeven, 1e helft 16e eeuw. Archieven raad en rekenkamer, inv.nr. 599, kaart D 1.

Bergen op Zoom was de hoofdplaats en het bestuurscentrum van het land van Bergen op Zoom. De stad had tussen 1198 en 1212 stadsrechten gekregen van Godfried II, heer van Breda. De heren van Bergen op Zoom resideerden tijdens de middeleeuwen het liefst in hun kasteel te Wouw. Gerard van Wezemaal noemde zich zelfs heer van Wouw en niet van Bergen op Zoom. Dat hij met de verwerving van de heerlijkheid Bergen op Zoom in aanzien steeg, blijkt uit het feit dat Gerard een ruiterszegel ging voeren als teken voor zijn status als 'baanderheer'. Met deze titel kwam hij in de hiërarchie boven andere ridders te staan.

In de stad Bergen op Zoom bezaten de heren van Bergen op Zoom in ieder geval al tijdens de veertiende eeuw een hoeve en een zaalgebouw. Aan het einde van de middeleeuwen nam het belang van een stadswoning van enige allure toe voor de heren. In 1485 werd het zaalgebouw vervangen door een nieuw gebouw en werd in de jaren daarop in fasen uitgebreid tot een mooi stadspaleis, dat hoorde bij de hoge adellijke status die de heren van Bergen inmiddels hadden in de Nederlanden. Vanuit dit Grote Hof werd de heerlijkheid bestuurd.

Heer Jan II van Glymes was deels verantwoordelijk voor de economische bloeiperiode van de stad. Zijn zoon Jan III zette het werk voort en dankzij zijn hoge functies aan het hof van de Bourgondische en Habsburgse landsheren wist hij veel voorrechten te verkrijgen voor zijn stad en land. Heer Jan III werd zo belangrijk voor de landsheren, dat het hoogstwaarschijnlijk de bedoeling is geweest om hem te bevorderen tot markies. Echter, voordat dit kon gebeuren overleed Jan III in 1532. De eer ging nu naar zijn zoon Antoon, die in 1533 de eerste markies werd van Bergen op Zoom.

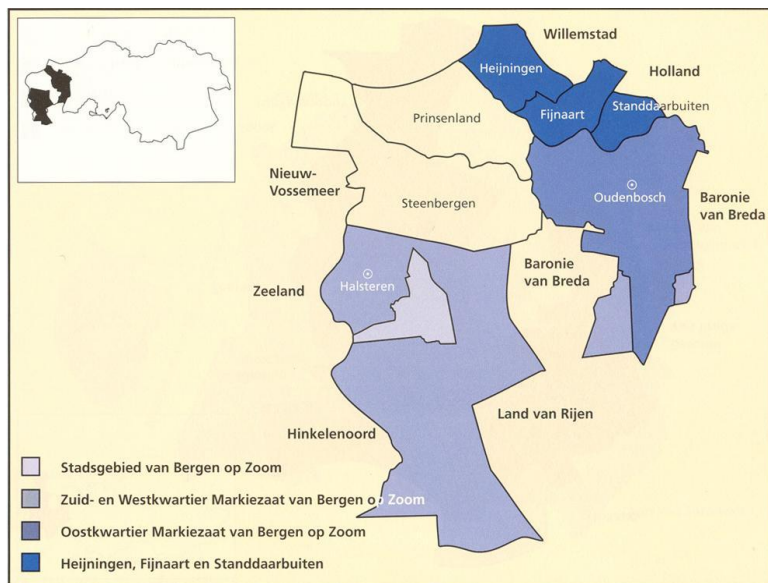
Aan de vooravond van de Opstand viel diens zoon markies Jan IV in ongenade. Hij overleed in 1567 in Spanje, toen hij namens de ontevreden partijen in de Nederlanden samen met Montigny naar koning Filips II was gegaan om verzachting van de plakaten te bepleiten. Pas na zijn dood werd de markies postuum veroordeeld wegens majesteitsschennis en van al zijn bezittingen vervallen verklaard. Het duurde tien jaar voordat hij werd opgevolgd door zijn nichtje Maria Margaretha van Merode. Zij trouwde in 1578 met Jan van Wittem. Markies Jan van Wittem koos in 1581 echter partij voor Filips II, terwijl de stad al eerder de kant van de opstandige gewesten had gekozen. De Staten-Generaal van de opstandige gewesten gaven, als opvolgende instantie van de afgezworen hertog van Brabant (Filips II), het Markiezaat nu in leen aan prins Willem van Oranje voor de duur van de oorlog. Na de dood van Willem van Oranje in 1584 kwam het Markiezaat respectievelijk toe aan zijn zonen Maurits en Frederik Hendrik en vervolgens aan kleinzoon Willem II. Uit respect voor de rechtmatige eigenaren van het Markiezaat voerden zij niet de titel van markies. Wel oefenden zij het politieke bestuur uit en incasseerden het vruchtgebruik voorzover het de domeinen betrof in en nabij de stad Bergen op Zoom en op het eiland van Fijnaart en Ruigenhil (het latere Willemstad). Het beheer van het Markiezaat werd in deze periode door de raad en rekenkamer van de prins gevoerd, eerst te Delft en later te 's-Gravenhage. De domeinen die in eigendom waren gebleven van markies Jan van Wittem werden vanuit Brussel bestuurd.

Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) verviel het Markiezaat terug aan de rechtmatige eigenaar. Op dat moment was dat Maria Mencia van Wittem, gehuwd met graaf Herman van den Bergh, stadhouder van Spaans Opper-Gelder. Zij stierf in 1613. Haar dochter Maria Elisabeth I Clara van den Bergh was op dat moment nog minderjarig. Aangezien de vader ook al was overleden, werd het bestuur geregeld door de voogden, haar ooms Frederik en Hendrik van den Bergh. Na afloop van het Twaalfjarig Bestand werd de situatie weer teruggedraaid en kwam het Markiezaat weer in handen van prins Maurits. Dit keer sloot hij een verdrag met de markiezin. Zij behield het eigendom van de domeinen in het Oostkwartier, Standdaarbuiten, Wouw en het Zuidkwartier. De prins deelde met haar de inkomsten uit de stad Bergen op Zoom en omgeving, maar de inkomsten uit Fijnaart en Ruigenhil gingen weer uitsluitend naar de prins. Pas na de Vrede van Munster (1648) vestigde zich weer een markiezin in Bergen op Zoom. In 1649 deed Maria Elisabeth II van den Bergh haar Blijde Inkomste in de stad. De administratie van het Markiezaat was weer terug in Bergen op Zoom in de handen van de raad en rekenkamer. Nog twee keer tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw verviel het Markiezaat voor de duur van de oorlog terug aan een Oranje, te weten Willem III. Markiezin Henriëtte Francisca was namelijk gehuwd met Frederik Maurits II de la Tour d'Auvergne, generaal in het vijandige Franse leger.

In 1698 werd hun zoon François Egon de la Tour d'Auvergne markies. Hij was in dienst van het Franse leger, maar deserteerde hieruit in 1702 tijdens de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) om zich vervolgens terug te trekken in zijn Markiezaat. Een paar jaar later nam hij dienst in het Staatse leger. In tegenstelling tot zijn voorgangers bemoeide de markies zich persoonlijk met de raad en rekenkamer. De voertaal in de ambtelijke stukken, zoals de resoluties, werd Frans.

Oud is markies François Egon niet geworden. Hij stierf in 1710 aan de kinderpokken en het Markiezaat werd bestuurd door de voogden van de minderjarige markiezin Marie Henriëtte. Zij trad in 1722 in het huwelijk met Johan Christiaan van de Palts Sulzbach en verliet in 1726 definitief het Markiezaat om zich in Duitsland te vestigen. Inmiddels was hun zoon Karel Philip Theodoor geboren. Marie Henriëtte overleed in 1728 en Johan Christiaan in 1733. Karel Theodoor volgde hen op als markies, maar omdat hij nog minderjarig was bestuurde zijn overgrootmoeder, de hertogin van Arenberg en Aarschot, namens hem het Markiezaat. Zij liet dat in de praktijk voornamelijk over aan de raad en rekenkamer. In 1742 nam Karel

Philip Theodoor het bestuur over en gaf de raad en rekenkamer volmacht om zijn Nederlandse domeinen te besturen. Hij kwam niet eens naar Bergen op Zoom voor zijn inhuldiging. Of hij tijdens zijn jeugd Bergen op Zoom heeft bezocht is helaas niet bekend.

Afb. 2 De territoriale indeling van het Markiezaat van Bergen op Zoom in 1795. In: W.A. van Ham, 'Ontstaan door strijd. De territoria op het gebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant tussen 1572 en 1795', in: *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding*. 's-Hertogenbosch 1996, p. 42.

Vreemde en gedeelde macht in het Markiezaat

Na de verdeling van het gemeenschappelijk bestuurd gebied tussen de heren van Breda en Bergen op Zoom in 1458 viel het land van Bergen op Zoom in twee delen uiteen. Ieder deel bestond uit twee kwartieren, te weten het Noord- en Oostkwartier in het oosten en het West- en Zuidkwartier in het westen.

Niet overal had de heer/markies van Bergen op Zoom evenveel macht. Binnen het land van Bergen op Zoom lagen heerlijkheden die aan anderen toebehoorden, zoals tot 1481 de heerlijkheid Borgvliet. Ook na de verwerving van deze heerlijkheid door de heer van Bergen op Zoom gold het nog als een afzonderlijk Brabants leen. In de praktijk werd deze heerlijkheid echter beschouwd als onderdeel van het Markiezaat. In het Zuidkwartier bevonden zich tot 1761 de afzonderlijke heerlijkheden Hoogerheide en Half-Ossendrecht. De heer van Bergen op Zoom was hier wel de leenheer, maar de hoge en lage jurisdictie werd uitgeoefend door zijn leenman. Overigens bezat de heer van Bergen op Zoom de andere helft van de heerlijkheid Ossendrecht. In 1761 werden deze gebieden verkocht aan de markies van Bergen op Zoom en kreeg deze hier de hoge jurisdictie. Dit gebeurde in 1773 ook met de heerlijkheid Calfven.

Ook had de markies te maken met rechten uitgeoefend door religieuze instellingen, zoals het Wilhelmiënklooster en de abdij van Tongerlo, die ieder een deel van het dorp Huijbergen in bezit hadden. De hoge heerlijkheid van Huijbergen was voor de helft het bezit van de hertog van Brabant en voor de andere helft van de markies. De lage rechtspraak werd verdeeld tussen het klooster en de abdij. Met andere woorden, Huijbergen viel deels onder Staats-Brabant en deels onder Spaans-Brabant waar de abdij van Tongerlo lag. De schepensbank werd echter niet gedeeld en de schepenen werden gezamenlijk benoemd door het Wilhelmiënklooster en de abdij van Tongerlo. De abdij kreeg in 1651 in hun oostelijk deel van het dorp de hoge jurisdictie in leen van de hertog.

Het dorp Hoeven, gelegen in het Oostkwartier, behoorde oorspronkelijk tot de abdij van Sint-Bernard aan de Schelde bij Hemiksem en viel vanaf 1639 toe aan de bisschop van Antwerpen. Deze verkreeg de middelbare en lage jurisdictie. De hoge rechtsmacht bleef in handen van de markies. Ook in Oudenbosch was de situatie enigszins gecompliceerd. Sinds 1565 bezat de markies de hoge, middelbare en lage jurisdictie en de abdij van Sint-Bernard was vervolgens alleen nog maar de grondbezitter. Dezelfde situatie gold voor de Sint-Maartenspolder.

Door inpoldering ontstonden nieuwe polders, zoals Ruigenhil en Heijningen in het noorden van het Markiezaat. Tussen de markiezin en prins Maurits ontstond tijdens het Twaalfjarig Bestand onenigheid over de teruggave van deze gebieden aan de markiezin. Uiteindelijk kwam Willemstad met de polder Ruigenhil definitief toe aan prins Maurits en de polder Heijningen aan de markiezin.

Colleges voor bestuur en rechtspraak

Stad en Land van Bergen op Zoom maakten deel uit van het hertogdom Brabant, maar de heer of markies van Bergen op Zoom bepaalde er zelf hoe hij dit gebied wilde besturen. Hij had een vrij onafhankelijke positie ten opzichte van zijn landsheer (semi soeverein). De heerlijkheid (later het Markiezaat) Bergen op Zoom was een *hoge heerlijkheid*. Dat betekent dat de heer of markies de hoogste rechtsmacht had. Net als de hertog van Brabant liet hij zich bijstaan door een raad en rekenkamer en een leenhof.

De raad en rekenkamer

Vanaf 1470 was de raad en rekenkamer het adviescollege van de heer. In de praktijk was de raad en rekenkamer één college. Het was bevoegd om tijdens afwezigheid van de heer de heerlijkheid te besturen en opdrachten te verstrekken aan de verschillende functionarissen. Het betrof alle zaken die het bestuur en de rechtspraak evenals het beheer van de financiën en domeingoederen aangingen. Onder domeinen wordt verstaan die gebieden die de markies niet in leen aan anderen had uitgegeven.

De heer of markies van Bergen op Zoom benoemde (top)ambtenaren en andere deskundigen op juridisch en financieel gebied, vaak uit familiekring, om in zijn raad zitting te nemen. Officieel bestond de raad uit vijf tot acht personen. In de dagelijkse praktijk hadden vier tot vijf personen het heft in handen.

De stadhouder (letterlijk 'plaatsvervanger') was de voorzitter van de raad en rekenkamer. Een functie in dit adviescollege, het leenhof of andere hoge functies was zeer profijtelijk. Zij gaf status en invloed, én men was ook vrijgesteld van stedelijke belastingen.

In de periode tussen 1582 en 1648 was er eigenlijk geen sprake van een raad en rekenkamer in Bergen op Zoom. Het Markiezaat werd bestuurd door de domeinraad van de prinsen van Oranje, met uitzondering van het Twaalfjarig Bestand, toen het Markiezaat tijdelijk aan de rechtmatige eigenaar terugkwam. Na de komst van markiezin Maria Elisabeth II van den Bergh werd in 1650 de raad en rekenkamer heropgericht en ontwikkelde dit bestuurscollege zich tot een zelfstandig bestuursorgaan.

Het leenhof

De heer of markies had een eigen leenhof dat qua competentie te vergelijken was met het hertogelijke leenhof. Het leenhof hield de administratie bij van de leengoederen. Dit waren stukken land die in leen werden gegeven aan een persoon, 'leenman' genoemd. Hiervoor betaalde hij eenmalig een bedrag, het 'leenrecht' of 'heergewade'. Was het leengoed eenmaal vergeven, dan was het meestal erfelijk. Bij vererving moest er wel opnieuw 'leenverhef' worden gevraagd en leenrecht betaald worden door de erfgenaam. De leengoederen leverden voor de markies geen verdere inkomsten op. De heer of markies liet zich in het leenhof vertegenwoordigen door zijn stadhouder. Samen met de griffier was hij een van de belangrijkste hoofdamttenaren in het Markiezaat. Sinds 1594 stond de drossaard van Bergen op Zoom als stadhouder van de lenen aan het hoofd van dit leenhof.

Het leenhof verzorgde eveneens een deel van de rechtspraak. Schepenen van het Land van Bergen op Zoom legden moeilijke zaken voor aan het leenhof voor een bindend advies. Dit gebeurde meestal als zij zelf niet tot een besluit konden komen door te weinig deskundigheid of bij gebrek aan onderlinge overeenstemming. In 1553 werd bepaald dat het leenhof het hoger beroepscollege werd voor vonnissen in civiele zaken van de schepenbanken op het platteland. Vanaf de late vijftiende eeuw was dit voor een aantal dorpen al de praktijk. Voor de stad Bergen op Zoom gold dit niet. De Bergse poorters konden voor hoger beroep op vonnissen van de Bergse schepenbank direct naar de Raad van Brabant. Tijdens de achttiende eeuw werd het leenhof ook wel 'Hof van Justitie' genoemd.

Lands- en kwartiersvergaderingen

Naast de raad en rekenkamer kende het Markiezaat lands- en kwartiersvergaderingen. Op initiatief van de drossaard van Bergen op Zoom werden de dorpen bijeengeroepen in een landsvergadering. Dit gebeurde onregelmatig. Tussen 1602 en 1795 werd er in het Markiezenhof vergaderd in de zogeheten leenzaal. In de kwartieren kwamen de dorpen ook bijeen. Het Oostkwartier had als bestuurlijk centrum Oudenbosch en het Westkwartier vergaderde te Wouw, wellicht samen met het Zuidkwartier. Of men in het Noordkwartier

bijeen kwam is niet bekend. Daar gold Fijnaart als het bestuurlijk centrum. De vergaderingen vonden plaats onder leiding van de drossaard van het betreffende kwartier.

Bestuur en rechtspraak in de dorpen

De hoogste vertegenwoordiger van de heer/markies was de drossaard. Tot het einde van de vijftiende eeuw was er maar één drossaard in de heerlijkheid Bergen op Zoom. Doordat het aantal schepenbanken groeide was dit te veel voor één drossaard. Sinds de zestiende eeuw werden er kwartierschouten aangesteld. Zij waren niet ondergeschikt aan de drossaard van Bergen op Zoom. Al gauw gingen de kwartierschouten van Wouw en Oudenbosch zich 'drossaard' noemen. Halsteren, Standdaarbuiten en Fijnaart behielden hun schouten. Dezen werden gelijkgesteld met de kwartierschouten/drossaards en gingen in de achttiende eeuw de titel 'baljuw' voeren.

De heer/markies had de bevoegdheid om in zijn gebieden de lokale bestuurders en rechters te benoemen. Bepaalde ambten werden verkocht of verpacht, zoals het schoutambt. Dit was een aantrekkelijke inkomstenbron voor de heer/markies. De schout verdiende die investering terug door zijn aandeel uit de betaalde boetes. De schout was op het platteland de vertegenwoordiger van de markies en was ondergeschikt aan de drossaard van Bergen op Zoom. Elk dorp had oorspronkelijk een eigen schout. Bestuur en rechtspraak waren in de dorpen in handen van een college van schepenen (meestal zeven). Deze werden door de markies benoemd op voordracht van de drossaard of schout. Er werd recht gesproken in naam van de markies en de keuren en ordonnanties werden op gezag van de markies vastgesteld. In eerste instantie werd de gehele mannelijke dorpsgemeenschap geraadpleegd bij het bestuur van het dorp, maar later werd dit beperkt en benoemde de markies een aantal gemeentemannen. Dit gebeurde ook op voordracht van de drossaard of schout. Samen met de schepenen en burgemeester(s) vormden zij het dorpsbestuur. De burgemeester was voornamelijk belast met financiële zaken. Hij ontving belastingen, verzorgde betalingen en stelde de dorpsrekening op. De burgemeester stond hiervoor persoonlijk borg. Eventuele tekorten moest hij aanvullen uit eigen financiën.

De rechtbank van een dorp bestond uit een schout, baljuw of drossaard als vertegenwoordiger van de markies, en de schepenen en de burgemeester als vertegenwoordigers van het dorp. De schout stond aan het hoofd van de schepenbank, maar was geen rechter. Hij maande de schepenen aan om recht te spreken, als een soort officier van justitie.

Gearresteerden verbleven vaak in het huis van een bestuurder tot er een vonnis was uitgesproken of voltrokken. Vrijheidsstraffen kende men nog niet. Wel kende men lijfstraffen, maar ook verbanning en boetebedevaarten waren populair. Een boetebedevaart was eigenlijk een tijdelijke verbanning, zodat de gemoederen tot rust konden komen.

In 1612 werd op last van de markies en markiezin een regeling vastgesteld voor bestuur en rechtspraak. Deze regeling gold voor het gehele Markiezaat. Er werd recht gesproken in naam van de markies. Ook de keuren en ordonnanties werden op gezag van de markies vastgesteld. Alleen in civiele zaken was hoger beroep mogelijk van vonnissen van de schepenbanken. Men ging dan eerst naar het leenhof te Bergen op Zoom en kon daarna nog doorprocederen bij de Raad van Brabant te 's-Gravenhage. Vanaf 1648 was het leenhof de enige beroepsinstantie voor het platteland van het Markiezaat. Bergen op Zoom en de meeste dorpen in het Markiezaat bezaten de hoge rechtspraak. Dat hield in dat men niet alleen tot lijfstraffen kon veroordelen, maar ook de doodstraf kon uitspreken. In strafrechtelijke zaken was er geen hoger beroep mogelijk. Wel kon de markies gratie of strafvermindering verlenen.

Lokale bestuurders en rechters in de steden en dorpen moesten vanaf de reformatie van gereformeerde huize zijn. Katholieken mochten geen openbare ambten uitoefenen. Dit lukte vooral in Bergen op Zoom en in het noorden van West-Brabant. In het zuiden van het Markiezaat gingen er nog steeds openbare ambten naar rooms-katholieken. Zij vormden daar immers de meerderheid. Na 1648 verordonneerden de Staten-Generaal dat er geen openbare ambten meer naar niet-gereformeerden mochten gaan. Toch waren er leden van de raad en rekenkamer van de markiezen die rooms-katholiek waren. Ook andere ambtenaren in dienst van de markiezen waren rooms-katholiek. De eis dat een bestuurder van gereformeerde huize moest zijn verdween na de Franse inval in 1795.

Moerningen en vaartgerechten

Door haar ligging aan de Schelde en de grote inundatiegebieden rondom de stad was een goede waterbeheersing fundamenteel voor poorters en boeren. In de middeleeuwen waren diverse gebieden

afgegraven ten behoeve van de turfwinning, in die tijd moertering genoemd. Deze gebieden werden bestuurd door het moergerecht. Na beëindiging van de turfafgravingen bleef het noodzakelijk de waterafvoer via de vaarten te waarborgen. Vaartgerechten zijn dan de opvolgers van de moergerechten. Een vaartgerecht bestond uit de schout of baljuw en een aantal schepenen.

Polderbesturen en dijkgerechten

Het polderbestuur, een college van dijkgraaf en gezworenen, onderhield (water)wegen, polders, dijken en waterkeringen. De markies benoemde de dijkgraaf. De gezworenen koos hij uit de meest gegoede grondbezitters, de 'ingelanden'. Behoorde de polder tot een abdij dan werd het polderbestuur door de abdij benoemd.

In de polders die in opdracht van de markies waren bedijkt, was zijn invloed groot. In de oudere polders moest hij zijn macht vaak delen met andere heren of kerkelijke instellingen. Na de grote overstromingen in 1530 breidde de markies zijn macht uit. De ingelanden van de overstroomde polders hadden zijn geld namelijk hard nodig voor herstelwerkzaamheden.

Enkele ambten op het platteland

De secretaris in de dorpen van het Markiezaat van Bergen op Zoom had een andere positie dan zijn collega in de stad. In de dorpen rond Bergen op Zoom kwamen aanzienlijk minder kwesties voor, er werd minder geregeld en voor veel zaken moest men naar de stad. Het gevolg was dat de functie van secretaris nooit een volledige dagtaak opleverde, dus was het niet verwonderlijk dat hij zijn ambt combineerde met een andere functie. Soms was dat het ambt van notaris, soms was hij secretaris in meerdere dorpen. Zowel in de steden als in de dorpen kwam het regelmatig voor dat het ambt van secretaris van vader op zoon over ging.

De vorster en ondervorster waren betrokken bij het bestrijden van de criminaliteit. Zij waren verantwoordelijk voor het verjagen van vreemde bedelaars, zetten vagebonden en landlopers gevangen, en waren zowel dorps- en gerechtsbode als deurwaarder. Tevens had de vorster de bevoegdheid om loslopend vee te vangen en op te sluiten en bij nalatigheid van eigenaars dit te verkopen. Hun functie leek veel op die van de latere veldwachter.

Afb. 3. Op dit bord wordt een boer geseseld die illegaal hout heeft gekapt. Het bord heeft vermoedelijk in de 18^e eeuw als waarschuwing aan een boom gehangen op de driesprong Den Bosch-Helvoort-Boxtel. Collectie Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch.

De jacht- en domeinbewaarder werd ook wel warandmeester genoemd. Hij bewaakte de bezittingen en heerlijke rechten van de markies. Heerlijke rechten waren bijvoorbeeld het jacht- en visrecht, het molenrecht (inwoners waren verplicht om hun graan in de molen van de markies te laten malen), het toerecht en het recht om een veerdienst in stand te houden. De markies had hier aardig wat inkomsten van.

De warandmeester zorgde er voor dat de bezittingen en rechten niet werden beschadigd of misbruikt door stropers en andere 'onqualificeerde' vissers, turfstekers, houthakkers en zandgravers. Verder kon hij door de drossaard worden ingezet bij de aanhouding en bewaking van misdadigers. Hij moest voor de keuken van de markies hazen, konijnen en fazanten vangen. De bosmeester hield toezicht op de bossen, plantages, dreven, heggen en wallen in het Markiezaat. Ook moest hij de grenspalen van de wildernissen in het gebied in de gaten houden.

Het domeinbeheer in het Markiezaat

Voor het beheer van de domeinen van de heren en markiezen werden rentmeesters aangesteld. Deze rentmeesters legden door middel van hun jaarrekeningen verantwoording af aan de raad en rekenkamer op het Markiezenhof. Regelingen voor het domeinbeheer werden vastgesteld door raad en markies. Tot 1520 werden de domeingoederen in het Land van Bergen op Zoom beheerd door één rentmeester. Ook was deze belast met het beheer van de domeingoederen in heerlijkheden aan de rand van het Land die niet daartoe behoorden, maar wel eigendom waren van de heer. Veel rentmeesters behoorden tot de raad en rekenkamer van de heer of tot zijn hofpersoneel. Niettemin werden er ook rentmeesters aangetrokken van buiten Bergen op Zoom. Al in de vijftiende eeuw waren Wouw en omgeving tijdelijk een apart rentmeesterschap. Het behoorde tussen 1487-1494 tot het domeingoed van Jan van Walhain (de latere Jan III). Toen hij in 1494 zijn vader opvolgde kwam dit gebied weer onder het rentmeesterschap van het Land van Bergen op Zoom. In de periode 1520-1526 reorganiseerde heer Jan III zijn gebieden in diverse rentmeesterschappen. De belangrijkste rentmeester was die van Bergen op Zoom. Deze kreeg in 1536 de titel rentmeester-generaal. De rentmeester-generaal was tevens raadsheer in de raad en rekenkamer. In zijn functie was hij echter ondergeschikt aan dit college. Alle inkomsten en uitgaven werden door de rentmeester-generaal bijgehouden in een register. De hoofdtaak van de rentmeester-generaal was het incasseren van de opbrengsten van de afzonderlijke rentmeesters. Tevens was hij verantwoordelijk voor het betalen van de renten die de markies verschuldigd was aan diverse personen en instellingen. Hij droeg ook zorg voor de betaling van de salarissen van het personeel van de markies en van diverse privé-uitgaven van de markies of markiezin. Ook de financiering van belangrijke projecten als bedijkingen vinden we terug in de jaarrekeningen van de rentmeesters-generaal. De jaarrekeningen van de rentmeesters-generaal werden in de rekenkamer te Bergen op Zoom afgehoord.

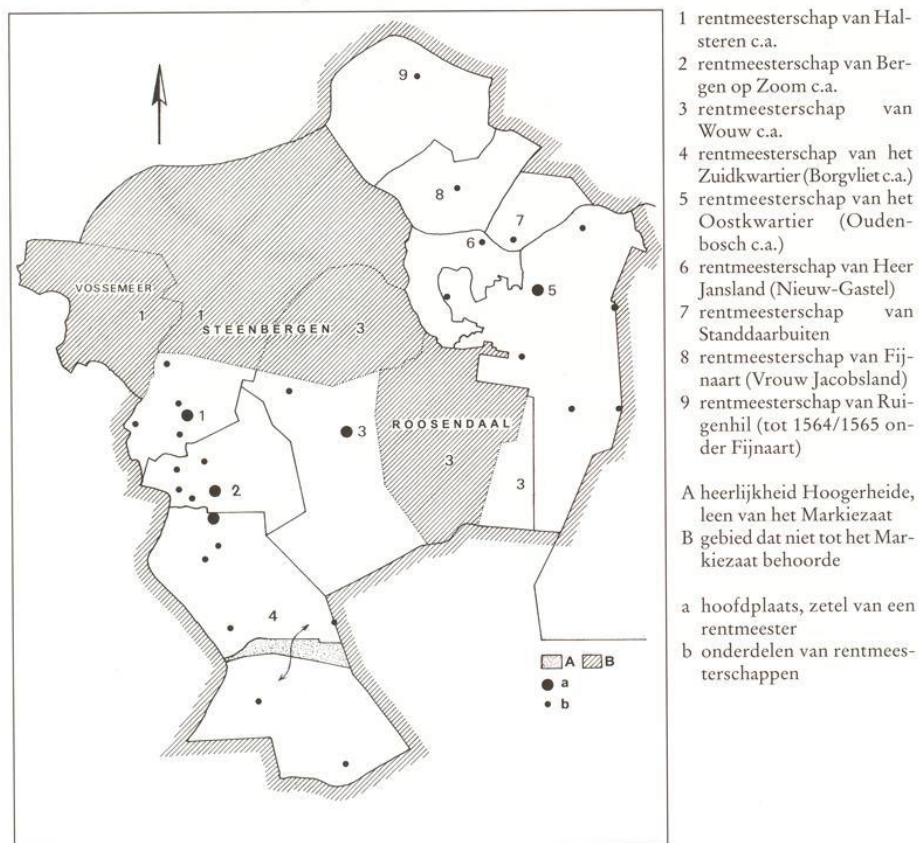
De tesorier (thesaurier) of tesorier-generaal beheerde vanaf 1520 de centrale kas. Dit ambt is te vergelijken met dat van een boekhouder of kassier. De tesorier overlegde een aparte jaarrekening. Uit de centrale kas werden de salarissen betaald van de belangrijkste ambtenaren van de heer en markies. De indeling in rentmeesterschappen kwam niet overeen met de gerechtelijke indeling van het Markiezaat. Het domeinbeheer werd praktisch ingedeeld in kwartieren, terwijl gerechtelijke gebieden binnen de kwartieren uiteen liepen, zoals we hierboven al gezien hebben. Afzonderlijke dorpen konden een rechtsgebied vormen, evenals domeinen van leenmannen of kloosters en abdijen. De kwartieren vormden wel het geografisch afgebakend gebied voor de kwartiervergaderingen.

In 1520 werd het Land van Bergen op Zoom verdeeld in drie afzonderlijke rentmeesterschappen naast het stadsrentmeesterschap (centrum Bergen op Zoom), te weten het Noordkwartier (centrum Halsteren), het Zuidkwartier (centrum Borgvliet) en het Westkwartier (centrum Wouw). Vanaf 1526 werd ook het Oostkwartier (centrum Oudenbosch) een apart rentmeesterschap. In Borgvliet, Halsteren en Wouw bezat de heer van Bergen een kasteel met bijbehorende domeingoederen. In de jaren daarna werden diverse gebieden door bedijking drooggelegd. Deze nieuwe polders werden aparte rentmeesterschappen, te weten het rentmeesterschap Heer Jansland (centrum Nieuw Gastel), het rentmeesterschap van Standdaarbuiten, het rentmeesterschap van Fijnaart (Vrouw Jacobsland) en het rentmeesterschap van Ruigenhil (tot 1564/65 onder Fijnaart). Vanaf 1585 kwam daar nog het rentmeesterschap De Heijningen bij.

Voor het bestuur van het gebied was het van belang om een goed overzicht te hebben van de bezittingen. Landmeters kregen opdracht van grootgrondbezitters om de gebieden in kaart te brengen. Uit de rekeningen van de heer van Bergen op Zoom blijkt dat er al vroeg landmeters in dienst werden genomen om het grondbezit op te meten. De oudste domeinrekeningen dateren vanaf 1385. Het oudst bewaarde cijnsregister dateert zelfs van 1359.

Na afloop van de Tachtigjarige Oorlog (1648) herstelde West-Brabant zich langzaam van de destructieve oorlogshandelingen. Op het platteland waren veel dorpen verwoest, met name in het zuiden van het Markiezaat. Door het vertrek van veel boeren waren landbouwgronden verwaarloosd. Deze werden nu opnieuw in cultuur gebracht. Het inwonertal van West-Brabant nam langzaam maar zeker weer toe. In het

noordelijk deel van West-Brabant en langs de Schelde en Eendracht werden de geïnundeerde polders weer drooggelegd. Dit was een kostbare aangelegenheid. Voornamelijk rijke burgers uit Bergen op Zoom en andere steden staken geld in de droogleggingen, alsmede de markiezen van Bergen op Zoom en de baronnen van Breda. De poldergebieden behoorden tot de vruchtbaarste landbouwgronden, maar waren in handen van de elite. De boerderijen werden verpacht. Het spreekt voor zich dat de percelen van de hoeven vervolgens in kaart werden gebracht in opdracht van de raad en rekenkamer in naam van de markies.

Afb. 4 *Ambtsgebieden voor het domeinbeheer, situatie 1565.* In: W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583).* Hilversum 2000, 176.

In 1714 werd het gehele Markiezaat ondergebracht onder één rentmeester, Alexander Faure. Hiermee probeerde men het domeinbeheer te centraliseren. Kennelijk was dat toch geen oplossing en in 1720 werden er weer afzonderlijke rentmeesters aangesteld, te weten in de stad Bergen op Zoom, één voor het Zuid- en Westkwartier en één voor het Oostkwartier en Standdaarbuiten. Faure kwam in conflict met de hertogin-weduwe van Arenberg en Aarschot. Zij stelde Laurent Adan aan als kassier-generaal. De rentmeesters moesten in het vervolg bij Adan hun betalingen doen. In 1736 werd Faure definitief vervangen door Adan als thesaurier-generaal. Tijdens de achttiende eeuw werd het aantal rentmeesterschappen opnieuw ingedeeld: het (Noord-)Westkwartier met de stad Bergen op Zoom, het Zuid (-West)kwartier, het (Zuid-) Oostkwartier met Standdaarbuiten en het Noord (-Oost)kwartier. De naamgeving liep niet altijd gelijk met de geografische positie van het gebied, deze staat tussen haakjes aangegeven.

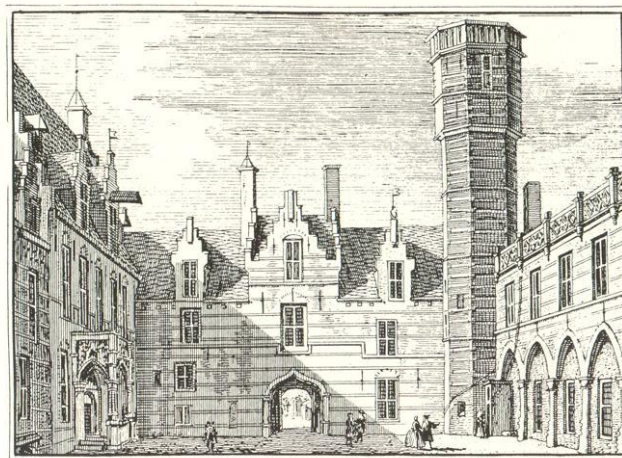
De hierboven besproken bestuurs- en beheerinstellingen bleven in de periode van het Ancien Régime (tot 1795) hetzelfde in het Markiezaat. Wel vonden er zo nu en dan wat verschuivingen plaats van verantwoording naar andere ambten. Zo benoemde de markies op 4 oktober 1754 een commissaris-generaal voor zijn Nederlandse domeinen, Charles Josephus de Lombaerts, die niet afkomstig was uit het Markiezaat. Laurent Adan moest aan hem zijn functie als controleur-generaal van de domeinen afstaan. Hiermee verloor de raad en rekenkamer een deel van zijn bevoegdheden. De macht van de plaatselijke

ambtenaren werd hierdoor ingeperkt. De Lombaerts bestuurde de domeinen vanuit Brussel, maar vanaf 1778 ging hij in het Markiezenhof wonen.

In 1781 werd hij opgevolgd door Charles, Baron de Vieregg. Deze kreeg na twee jaar assistentie van Martin Joseph de George, die werd aangesteld als controleur-generaal.

Grondbelastingen

Vanuit de middeleeuwen gold voor horige boeren de verplichting om jaarlijks grondcijs te betalen aan hun heer als vergoeding voor het gebruik van het land. Oorspronkelijk gebeurde dat in natura met bijvoorbeeld een aantal kippen, varkens of een bepaalde hoeveelheid graan. Sinds de late middeleeuwen werd de grondcijs met geld betaald. De betaling van de grondcijs per perceel werd door de rentmeesters geregistreerd in de zogenaamde 'leggers van cijsplichtige personen of van in cijs uitgegeven percelen'. De heer van Bergen op Zoom kreeg een behoorlijk deel van zijn inkomsten uit deze cijszen. In de archieven van de raad en rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom zijn de leggers bewaard gebleven van de vijftiende eeuw tot 1791. Echter niet voor elk deel van het Markiezaat even volledig.

De Hof te BERGEN OP ZOOM van binnen. 1739

Afb. 5 Gravure door H. Spilman van de Grote Binnenplaats van Het Markiezenhof, rechts onder de galerij waren de kantoren van de ambtenaren, 1739.

Vanuit de centrale overheid werden ook belastingen geheven. Twee van die belastingen zijn van belang om hier te noemen, namelijk de verponding en de bede. De verponding was een grondbelasting die werd geheven over cultuurland, bebouwde eigendommen, tienden en molens en over enkele heerlijke rechten zoals het vis- en jachtrecht. Het was onderdeel van een nieuw belastingstelsel dat tussen 1648 en 1662 in Staats-Brabant werd ingevoerd. Voor de heffing van deze belasting werden kohieren aangelegd met lijsten van landerijen, huizen, bossen, hoven en tienden. Met deze gegevens werd een schattingsrapport opgesteld van de waarde van de onroerende goederen.

Ook bleef het platteland verplicht om bij te dragen in de bede. De stad Bergen op Zoom was hiervan vanaf 1651 vrijgesteld op grond van oude privileges. De bede was van oorsprong het middeleeuwse recht van de landsheer om aan zijn onderdanen een bijdrage te vragen in bijzondere gevallen, zoals wanneer het hertogdom werd aangevallen, bij huwelijk, krijgsgevangenschap en ridderslag. Op den duur werd de bede ook gevraagd om andere zaken te financieren. Grondslag voor deze bijdrage was ook het bezit van onroerend goed. Hiermee zien we dat het onroerend goed in het Markiezaat de grondslag vormde voor meerdere belastingen.

De Bataafse omwenteling en Franse tijd (1795-1814)

Begin september 1794 vielen de Fransen met succes de Republiek binnen, na een eerdere mislukte poging in 1793. Bergen op Zoom werd eind januari 1795 door de Staten-Generaal gelast zich over te geven aan de Fransen. In eerste instantie waren de domeinen in het Markiezaat ingelijfd bij de Franse domeinen. Het voormalige Markiezaat was geen zelfstandige eenheid meer; het gebied lag nu in het departement Bataafs

Brabant. Met de vrede van 16 mei 1795 kwam de soevereiniteit over geheel Bataafs Brabant aan de Staten-Generaal. In 1800 werden de domeinen overgenomen door de Bataafse Republiek. Omdat men wilde voorkomen dat de erfgenaam van de inmiddels overleden markies aanspraken zou maken op het Markiezaat, werd met hem een overeenkomst aangegaan en werd in 1801 het recht afgekocht met anderhalf miljoen gulden. Tijdens de negentiende eeuw werden delen van de voormalige domeinen vervreemd door de Staat der Nederlanden.

Met het wegvallen van het gezag van de markies van Bergen op Zoom kwam er een andere benoemingsprocedure voor de lokale besturen. In eerste instantie mocht de bevolking haar eigen plaatselijke besturen kiezen. Dit voorrecht werd gedurende de Franse periode tot 1814 steeds verder ingeperkt. De rechtspraak werd conform de Franse Revolutie losgekoppeld van het plaatselijk bestuur en behoorlijk gereorganiseerd (scheiding der machten). In 1803 werd bepaald dat de schepenenbanken niet langer het recht hadden om in criminele zaken recht te spreken. Dat diende nu voor regionale criminele rechtbanken te geschieden. Op 29 maart 1803 werd een drossaard benoemd voor de regionale criminele rechtbank te Bergen op Zoom. Vanaf dat moment werd deze rechtbank Hoge Vierschaar genoemd. Deze drossaard had tevens zitting in de plaatselijke civiele rechtbank in de functie van schout-civiel. In het voormalige Markiezaat kwamen er nog zes andere civiele schoutambten, namelijk te Wouw, Ossendrecht, Halsteren, Oud Gastel, Oudenbosch en Fijnaart. Iedere schout-civiel had daarmee een aantal dorpen in zijn ambtsgebied. In 1811 werd de rechtspraak naar Frans voorbeeld gereorganiseerd. De lokale instellingen verloren definitief hun rechtsprekende macht. Te Bergen op Zoom werd een vrederechter benoemd als vervanging van het civiele schoutambt. Dit is later de kantonrechter geworden. Deze rechter was in dienst van het rijk. Het vrede- c.q. kantongerecht bevond zich tussen 1811 en 1897 in de Nieuwe Herenkamer (schepenkamer) boven de inmiddels dichtgemetselde arcades.

Na de omwenteling komen we nog steeds dezelfde regentenfamilies tegen in hoge ambten. In de lokale besturen waren deze families tot 1795 van gereformeerde huize. Na 1795 konden ook niet-gereformeerden in openbare functies benoemd worden. Deze kwamen voor wat betreft het Markiezaat voornamelijk uit de katholieke regentenfamilies die onder de markies in hoge ambten hadden gediend. Zij kregen in West-Brabant steeds meer macht.

Met de grondwet van 1798 werd Bataafs Brabant verdeeld in departementen. Het voormalige Markiezaat van Bergen op Zoom viel onder het departement Schelde en Maas met als hoofdplaats Middelburg. In 1801 werd een nieuwe grondwet aangenomen en werden de grenzen van de oude provincies hersteld. Het voormalige Markiezaat viel nu weer onder het departement Bataafs Brabant en vanaf 1806 het departement Brabant (met een d) met 's-Hertogenbosch als hoofdplaats. Dit was niet de laatste verandering. Vanaf 1806 was de Bataafse Republiek omgevormd tot het Koninkrijk Holland. In 1810 werd het ingelijfd bij het Franse keizerrijk tot de definitieve nederlaag van Napoleon in 1814. In de periode 1810-1814 behoorde het grondgebied van het voormalige Markiezaat tot het departement van de Twee Nethen met Antwerpen als hoofdplaats.

In november 1810 vond er een herindeling plaats van lokale besturen. Alle plaatsen werden conform Frans voorbeeld gelijkgeschakeld tot gemeenten ('mairies'). De Auvergne- en Oud-Glymespolders, de Beijmoerpolders en Noordgeest werden bij de nieuwe gemeente Halsteren gevoegd; Heijningen en Fijnaart werden samen één gemeente; Borgvliet werd bij Bergen op Zoom gevoegd; Moerstraten bij Wouw; Vorenseinde, Langendijk, Zegge en Sprundel kwamen bij de gemeente Rucphen; Zuidgeest en Hinkelenoord bij Woensdrecht; Oud en Nieuw Gastel werden één gemeente en Hoogerheide kwam bij de gemeente Huijbergen. In 1817 werd Ossendrecht bij de gemeente Woensdrecht gevoegd (Huijbergen en Putte pas in 1997). Iedere gemeente werd bestuurd door een gemeenteschout en een gemeenteraad. De gemeenteschout (later burgemeester) werd door de koning benoemd, de gemeenteraad door de Staten der Provincie na een dubbele voordracht van kandidaten door de gemeenteschout en de gemeenteraad. Deze lokale bestuursorganisatie bleef van kracht tot de invoering van de Gemeentewet in 1851.

Geraadpleegde literatuur

M.W. van Boven, 'Bestuur, rechtspraak en notariaat', in: *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding*. 's-Hertogenbosch 1996, 76-127.

W.A. van Ham, 'Beschrijving van het markiezaat van Bergen op Zoom', in: *Publikaties van het archivariaat "Nassau-Brabant"*, nr. 43 (1978).

W.A. van Ham, 'Algemene inleiding', in: *Inventaris van de archieven van de Raad en Rekenkamer van de markiezen van Bergen op Zoom*. 's-Hertogenbosch 1980.

- W.A. van Ham, *De generaele domein-caarten van het Markiezaat van Bergen op Zoom*. Alphen aan den Rijn 1987.
- W.A. van Ham, 'Ontstaan door strijd. De territoria op het gebied van de tegenwoordige provincie Noord-Brabant tussen 1572 en 1795', in: *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding*. 's-Hertogenbosch 1996, 13-45.
- W.A. van Ham, *Stedelijke Archieven. Archief van de stadssecretarie 1397-1810*. Bergen op Zoom 2000.
- W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1477-1583)*. Hilversum 2000.
- W.A. van Ham, 'Semi-soevereine heerlijkheden. Casus: Breda en Bergen op Zoom (11de eeuw-1795)', in: R. van Uytven, Cl. Bruneel, H. Coppens en B. Augustyn (eds.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Brussel 2000, 691-711.
- Willem van Ham, 'Rumoer in het Hof', in: *De Waterschans* nr. 3 2003, 82-89.
- Willem van Ham, 'Algemene inleiding', in: Johan Faure, *Beknopte historie van de stad Bergen op Zoom*, ingeleid en geannoteerd door Willem van Ham. Tilburg 2010, 19-38.
- Cees Heeren en Joss Hopstaken, 'De Westbrabanders en hun bestuurders'. In: *Ach Lieve Tijd. 700 jaar West-Brabant en de Westbrabanders*, deel 13. Zwolle 1995, 295-309.
- Y.E. Kortlever, 'Het markiezaat Bergen op Zoom ten tijde van de landmeters Adan'. In: M. Storms, *Drie generaties Adan. West-Brabantse landmeters in de 18^e en 19^e eeuw*. 't Goy-Houten, 2008, 13-26.
- Yolande Kortlever, *Bergen op Zoom. Een stadsgeschiedenis in vogelvlucht*. Bergen op Zoom 2013.
- J.B. van Loon, 'Grondbezitsverhoudingen in het verleden te Wouw, Moerstraten en Gastel', in: *De Ghulden Roos* 23 (1963) 97-149.
- J.B. van Loon, 'Grondgebruik in Noord-Brabants zuidwesten in de middeleeuwen', in: *De Ghulden Roos* 26 (1966) 17-138.
- W. Moll, *De rechten van den heer van Bergen op Zoom. Historisch overzicht tot 1567*. Groningen 1915.
- Charles de Mooij, 'West-Brabant 1648-1814: de gevolgen van een strategische ligging', in: Annemiek van der Veen (eindred.), *De geschiedenis van West-Brabant. Een verhaal apart*. 's-Hertogenbosch 1988, 105-124.
- Charles de Mooij, *Geloof kan bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom, 1577-1795*. Hilversum 1998.
- P.D.M. Pijnenburg, 'De moeizame geboorte van een rechtvaardiger belastingstelsel', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I: Traditie en modernisering 1796-1890*. Amsterdam 1996, 102-111.
- L.P.L. Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel I: Traditie en modernisering 1796-1890*. Amsterdam 1996, 29-58.
- A. van de Sande, 'Van Generaliteitsland tot Gewest', in: R. van Uytven e.a. (red), *Geschiedenis van Brabant. Van hertogdom tot heden*. Zwolle 2004, 515-529.
- J.G.M. Sanders, 'Heerlijkheden en domeinen', in: *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding*. 's-Hertogenbosch 1996, 47-75.
- J.G.M. Sanders (eindred.), *Van meters en schatters. Bronnengids voor grondbelasting en kadaster in Noord-Brabant, ca. 1826-1833*. 's-Hertogenbosch 1998.
- Cees Vanwesenbeeck, 'West-Brabant in de nieuwste tijd: 1814-1970', in: Annemiek van der Veen (eindred.), *De geschiedenis van West-Brabant. Een verhaal apart*. 's-Hertogenbosch 1988, 125-147.
- Ad Schrauwen, 'De Westbrabanders en hun misdaad en straf'. In: *Ach Lieve Tijd. 700 jaar West-Brabant en de Westbrabanders*, deel 13. Zwolle 1995, 175-188.

Schooljaar 2019-2020

Niets uit deze syllabus mag worden vereenvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de betreffende toestemming van de betreffende auteur/samensteller.